

Vytautas KARDELIS

Vilniaus universitetas

DĖL KIEKYBINĖS SLAVIZMŲ ADAPTACIJOS RAIDOS

§ 1. Kokybiniai slavizmų balsių svyravimai¹ ypač rytinėse ir pietinėse lietuvių šnektose jau yra minėti dialektologinėje literatūroje, pvz., kai kuriuose Z. Zinkavičiaus „Lietuvių dialektologijos“ skyriuose (plg. 1966, 60–61, 69–71) aptariami *ie, uo* vietoj bendrinės kalbos *e, o*, balsis *o* – vietoj bendrinės kalbos *a*; balsių *a, o, e, é* kaitą slavizmuose tas pats autorius nagrinėja atskirame straipsnyje (Zinkavičius 1997, 196–200), kokybinė slaviškų balsių atliepinių įvairovė atsispindi ir J. Otrębskio (1932) darbe.

Tačiau rytinėse lietuvių šnektose², ypač tose, kurios turi trijų ilgumų fonologinę sistemą³, yra įmanoma ir kitokia slavizmų vokalizmo įvairovė. Šiose šnektose yra ir kiekybinių slavizmų balsių svyravimų, kitaip tariant, galima kalbėti ne tik apie kokybinę, bet ir apie kiekybinę slavizmų adaptacijos tendenciją, apie kiekybines slavizmų adaptacijos taisykles.

§ 2. Kiekybinės adaptacijos distribuciją galima apibendrinti dviem taisyklėmis: tuos pačius slavų balsius atliepiantys slavizmų balsiai vienur yra ilgi kirčiuotoje ir pusilgiai nekirčiuotoje pozicijoje, kitur – pusilgiai kirčiuotoje ir trumpi nekirčiuotoje pozicijoje. Tokia kiekybiniu atžvilgiu aiškiai į dvi grupes pasiskirsčiusi slavų balsių atliepinių distribucija slavizmuose aiškiausiai matyti iš slavų balsių *u* (= *y*), *y* (= *ы*)⁴, *i* (= *и*) ir *a* adaptacijos bei atliepinių distribucijos.

§ 3. Slavų balsio *u* (= *y*) kiekybinės adaptacijos distribuciją, priklausomai nuo pozicijos, aprašo keturios adaptacijos taisyklės:

- A) Slavų *u* (= *y*) → **kirčiuotoje** pozicijoje slavizmų kirčiuotas ilgasis *u*.
- B) Slavų *u* (= *y*) → **nekirčiuotoje** pozicijoje slavizmų nekirčiuotas pusilgis *u*.
- C) Slavų *u* (= *y*) → **kirčiuotoje** pozicijoje slavizmų kirčiuotas pusilgis *ũ*.
- D) Slavų *u* (= *y*) → **nekirčiuotoje** pozicijoje slavizmų nekirčiuotas trumpasis *u*.

¹ Juos būtų galima vadinti kokybinėmis slavizmų adaptacijos taisyklėmis.

² Čia remiamasi Liūkmenų ir aplinkinėmis Kirdeikių, Saldutiškio, Labanoro šnektomis.

³ Apie tai išsamiau žr. Jasiūnaitė, Girdenis 1996, 181–200.

⁴ Kobybinių šių atliepimų įvairavimų nėra.

Adaptacijos taisyklių distribuciją galima iliustruoti tokiais pavyzdžiais:

(1) Kirčiuota pozicija: slavų *u* (= *y*) → slavizmų *u*. (adaptacijos taisyklė A).

Iš baltarusių: *bū·bni·t* < br. *бубніць*; *blū·das* < br. *блюда* (r. *блюдо*); *čū·dai* < br. *чуды*; *pū·das* < br. *пуд*; *prū·das* < br. *пруд*; *rū·bas* < br. *руб*; *sū·das* < br. *суд*.

Iš baltarusių arba lenkų: *anū·kas* < br. *унук* / le. *wruk*; *gū·bi·t* < br. *зубіць* / le. *gubić*; *kū·das* < br. *худы* / le. *chudy*; *kū·mas* < br. *кум* / le. *kum*; *šnū·ras* < br. *шнур*, le. *sznur*.

(2) Nekirčiuota pozicija: slavų *u* (= *y*) → slavizmų *u*. (adaptacijos taisyklė B).

Iš baltarusių arba lenkų: *du·mó·t* < br. *думаць* / le. *dumać*; *ku·lō·kas* < br. *кулáк* / le. *kułak*; *pu·sté·lni·kas* < br. *пуста́льнік* / le. *pustelnik*; *u·lō·t* < br. *гуляць* / le. *hulać*; *u·li·čè* < br. *вўлица* / le. *ulica*.

(3) Kirčiuota pozicija: slavų *u* (= *y*) → slavizmų *ú*. (adaptacijos taisyklė C).

Iš baltarusių arba rusų: *cibú·kas* < br. *цыбу́к*; *dru·žnas* < br. *дру́жны*; *dú·žas* < br. *дужы*; *grú·zi·t* < r. *грузи́ть*; *mú·dras* < br. *му́дрый*; *žú·likas* < br. *жу́лік* / r. *жу́лик*.

Iš baltarusių arba lenkų: *bru·das* < br. *бруд* / le. *brud*; *bú·čius* < br. *буч* / le. *bucz*; *cibú·lis* < br. *цыбу́ля* / le. *cebula*; *dú·šni* < br. *ду́шна* / le. *dusznó*; *gú·zas* < br. *гуз* / le. *guz*; *gú·zikas* < br. *гу́зик* / le. *guzik*; *kú·dla·s* < br. *ку́длы* / le. *kudły*.

(4) Nekirčiuota pozicija: slavų *u* (= *y*) → slavizmų *u* (adaptacijos taisyklė D).

Iš baltarusių arba rusų: *bumaškà* < r. *бума́жка*; *grá·dusas* < r. *гра́дус*; *gutalinà* < r. *гутали́на*; *kuká·rda* < br. *кука́рда*; *ruka·jié·tas* < r. *рукоя́ть*; *sutkà* < br. *сўткi*; *štu·kà* < br. *штўка*; *ú·turt* < br. *зўтарыць*.

Iš lenkų: *drukavó·t* < le. *drukować*.

Iš baltarusių arba lenkų: *akurō·tnas* < br. *акурáтны* / le. *akuratny*; *budavó·t* < br. *будава́ць* / le. *budować*; *burō·kas* < br. *бура́к* / le. *burak*; *glupstvà* < br. *глўпства* / le. *glupstwo*; *kutō·sas* < br. *кута́с* / le. *kutas*; *rá·zumas* < br. *ро́зум* / le. *rozum*; *župō·nas* < br. *жупáн* / le. *żupan*.

§ 4. Panaši ir slavų *i* (= и), *y* (= ы) kiekybinės adaptacijos distribucija, čia taip pat yra keturios kiekybinės adaptacijos taisyklės:

A) Slavų *i* (= и), *y* (= ы) → **kirčiuotoje** pozicijoje slavizmų kirčiuotas ilgasis *i*.

B) Slavų *i* (= и), *y* (= ы) → **nekirčiuotoje** pozicijoje slavizmų nekirčiuotas pusilgis *i*.

C) Slavų *i* (= и), *y* (= ы) → **kirčiuotoje** pozicijoje slavizmų kirčiuotas pusilgis *í*.

D) Slavų *i* (= и), *y* (= ы) → **nekirčiuotoje** pozicijoje slavizmų nekirčiuotas trumpasis *i*.

(5) Kirčiuota pozicija: slavų *i* (= и), *y* (= ы) → slavizmų *i* (adaptacijos taisyklė A).

Iš baltarusių: *kĩ·tras* < br. *xітры*; *vĩ·nas* < br. *віно́*; *šcĩ·ras* < br. *шчыры*.

Iš baltarusių arba lenkų: *dĩ·kas* < br. *дзікі* / le. *dziki*; *dĩ·vas* < br. *дзіва* / le. *dziwo*; *grĩ·bas* < br. *гриб* / le. *grzyb*; *kli·nas* < br. *клин* / le. *klin*; *čĩ·stas* < br. *чысты* / le. *czys-ty*; *krĩ·žus* < br. *крыж* / le. *krzyż*.

(6) Nekirčiuota pozicija: slavų *i* (= и), *y* (= ы) → slavizmų *i*. (adaptacijos taisyklė B).

Iš baltarusių: *ki·trú·it* < br. *xітры́ць*; *pi·rá·gas* < br. *піро́г*; *rá·pni·kas* < br. *арáпник*.

(7) Kirčiuota pozicija: slavų *i* (= и), *y* (= ы) → slavizmų *ĩ*. (adaptacijos taisyklė C).

Iš baltarusių: *bi·stras* < br. *быстры*; *kasti·lei* < br. *кастыль*; *štĩ·kas* < br. *штых*.

Iš lenkų: *ži·čĩ·t* < le. *życzyć*.

Iš baltarusių arba lenkų: *armi·deris* < br. *гармі́дар* / le. *harmider*; *bašli·kas* < br. *башлы́к* / le. *basztyk*; *bi·čeva·t* < br. *бичава́ць* / le. *biczować*; *ĩ·cĩlus* < br. *гіцаль* / le. *hycel*; *brĩ·di·tis* < br. *бры́дзіцца* / le. *brzydzić się*; *brĩ·tkus* < br. *бры́дки* / le. *brzydki*; *dĩ·šĩlus* < br. *дышаль* / le. *dyszal*; *mĩ·slis* < br. *мысль* / le. *myśl*.

(8) Nekirčiuota pozicija: slavų *i* (= и), *y* (= ы) → slavizmų *i* (adaptacijos taisyklė D).

Iš baltarusių arba rusų: *brigadi·řus* < r. *бригади́р*; *liktō·rñà* < br. *ліхтарня*; *cibũ·lis* < br. *цыбу́ля*.

Iš lenkų: *alijš·šus* < le. *elijasz*; *cvikli·s* < le. *cwikła*; *kamizá·lka* < le. *kamizelka*.

Iš baltarusių arba lenkų: *britvā* < br. *бры́тва* / le. *brzytwa*; *cibũ·kas* < br. *цыбу́к* / le. *cybuch*; *sigō·nas* < br. *цыга́н* / le. *cygan*; *pričĩnā* < br. *прычы́на* / le. *przyczyna*; *šĩškā* < br. *шы́шка* / le. *szyszka*.

§ 5. Slavų *a* taip pat turi keturias kiekybinės adaptacijos taisykles.

A) Slavų *a* → kirčiuotoje pozicijoje slavizmų kirčiuotas ilgasis *ǝ*.

B) Slavų *a* → nekirčiuotoje pozicijoje slavizmų nekirčiuotas pusilgis *a*.

C) Slavų *a* → kirčiuotoje pozicijoje slavizmų kirčiuotas pusilgis *ǎ*.

D) Slavų *a* → nekirčiuotoje pozicijoje slavizmų nekirčiuotas trumpasis *a*.

(9) Kirčiuota pozicija: slavų *a* → slavizmų *ǝ* (adaptacijos taisyklė A).

Iš baltarusių: *čš·jus* < br. *чай*; *dš·vit* < br. *давіць*.

Iš lenkų: *bš·velna* < le. *bawelna*.

Iš baltarusių arba lenkų: *blš·znas* < br. *блáзан* / le. *blazen*; *kš·di·t* < br. *ка́дзіць* / le. *kadzić*; *kš·še* < br. *каша* / le. *kasza*; *mš·jus* < br. *май* / le. *maj*; *pš·nas* < br. *пан* / le. *pan*.

(10) Nekirčiuota pozicija: slavų *a* → slavizmų *a*. (adaptacijos taisyklė B).

Iš baltarusių: *ka.čót* < br. *качаць*; *na.rá.kei* < br. *нарокам*; *va.lótis* < br. *валяца*.

Iš baltarusių arba lenkų: *ba.tá.gas* < br. *батог* / le. *batog*; *dra.bī.nas* < br. *драбіны* / le. *drabina*; *ka.liekà* < br. *калека* / le. *kaleka*; *ka.pū.stas* < br. *каўста* / le. *kapusta*; *ka.ptū.ras* < br. *капур* / le. *kaptur*; *kva.lít* < br. *хваліць* / le. *chwalić*; *pra.ca.vót* < br. *працаваць* / le. *pracować*; *ta.bli.čè* < br. *табліца* / le. *tablica*; *za.viēsas* < br. *завеса* / le. *zawiasa*.

(11) Kirčiuota pozicija: slavų *a* → slavizmų *á*. (adaptacijos taisyklė C).

Iš baltarusių: *á.lasas* < br. *гэлас*; *bajá.vas* < br. *баяві*; *grá.dusas* < br. *градус*; *bu.mā.šni.kas* < br. *бумажнік*; *kumprá.nija* < br. *кампанія*; *pará.vi.tis* < br. *наравіца*; *rá.pni.kas* < br. *араннік*.

Iš lenkų: *stá.cija* < le. *stacja*.

Iš baltarusių arba lenkų: *kvá.sas* < br. *квас* / le. *kwas*.

(12) Nekirčiuota pozicija: slavų *a* → slavizmų *a* (adaptacijos taisyklė D).

Iš baltarusių arba rusų: *barabš.nas* < br. *барабан*; *batareikà* < br. *батарейка* / r. *батарейка*; *brigadí.řus* < r. *бригадир*; *bumaškà* < r. *бумажка*; *gazatà* < br. *газета* / r. *газета*; *kalamaškà* < br. *каламажка*; *kanó.va* < br. *канáva*; *latà.kas* < br. *латák*.

Iš baltarusių arba lenkų: *barpà* < br. *бабка* / le. *babka*; *bariē.tas* < br. *барэм* / le. *baret*; *karietà* < br. *карэта* / le. *kareta*; *švabrà* < br. *швабра* / le. *szwabra*; *zaba.biõ.nai* < br. *забабоны* / le. *zababon*.

§ 6. Tokiems kiekybiniam svyravimams paaiškinti priežasties visų pirma būtų galima ieškoti slavų vokalizmo sistemos raidoje. Kitaip tariant, būtų galima spėti, kad tokius nevienodumus lėmė ilgojo slavų vokalizmo trumpėjimas. Tą patvirtinti arba paneigti galėtų slavų balsių *u* (= *y*), *i* (= *и*), *y* (= *ы*) kilmė ir raida.

Slavų *u* (= *y*) (< ide. **ou*, **au*) nei rytų slavų kalbose, nei lenkų kalboje kokybiškai nekito, šis balsis kito tik kiekybiškai. Kaip ir visi ilgieji balsiai, jis sutrumpėjo rytų slavų kalbose ir kiek vėliau – lenkų kalboje (Бошкович 1994, 42; Kurasz-kiewicz 1981, 61–64; Mańczak 1993, 29).

Slavų *i* (= *и*) (< ide. **ī*, **ei*) tiek rytų, tiek vakarų slavuose pakito ir kiekybiškai, ir kokybiškai. Balsis *i* (= *и*), kaip ir kiti ilgieji balsiai, sutrumpėjo rytų slavų kalbose, o kiek vėliau – ir vakarų slavuose.

Rusų kalboje po *c*, *ž*, *š* balsis *i* (= *и*) > *y* (= *ы*), plg.: *цыплёнок*, *живёт* (= *ж[ы]вот*), *широкий* (= *ш[ы]рокий*). Baltarusių kalboje toks virtimas vyko pozicijoje po ričiamaųjų priebalsių, afrikatų ir po priebalsio *r*, plg.: *шырыня* (< *ширина*), *цыбуля* (< *цибуля*). Kokybiškai slavų *i* (= *и*) pakito sukietėjus priebalsiams⁵ (Бошкович 1984, 51).

⁵ Šie priebalsiai buvo pradėti kietinti maždaug nuo XIV a. (Rott-Zebrowski 1992, 71).

Lenkų kalboje *i* kokybiškai pakito šiais atvejais: a) prieš *rz*, *r* balsio *i* raida priklausė nuo jo kiekybės: trumpasis *i* > *e* ir toliau nekito, plg.: *sirota* > *sierota*, ilgasis *ī* > *e*, kuris ilgainiui (XIX a.) sutrumpėjo, plg.: **umirati* > *umierać*; b) po šnypščiamųjų ir po *rz*, *c*, *dz* lenkų *i* > *y*, plg.: **šiti* > *szyć*, **pri* > *przy*, **žiti* > *żyć*. Abiejose pozicijose lenkų *i* pakito maždaug XVI a. (Б о ш к о в и ч 1984, 50–51; М а њ с з а к 1983, 28–29).

Kitose pozicijose balsį *i* tiek rytų, tiek vakarų slavai išlaikė kokybiškai nepakitusį iki šių dienų.

Slavų **ā* (< ide. **ā*, **ō*) ir rytų slavų, ir lenkų kalbose taip pat kokybiškai kito – buvęs ilgasis *ā* ilgainiui sutrumpėjo. Lenkų kalboje ilgasis *ā* > *a* (t. y. sutrumpėjo) apie XVIII a. (Б о ш к о в и ч 1984, 41–42; К у р а с з к и е в и ч 1981, 61–64; М а њ с з а к 1983, 27).

§ 7. Taigi kiekybinės adaptacijos tyrimas neatsiejamas nuo fonologinės opozicijos $\bar{V} : \check{V}$ problemos slavų kalbose. Adaptacijai čia svarbiausia fonologinės opozicijos $\bar{V} : \check{V}$ praradimo chronologija. Svarbu žinoti, ar ji dar egzistavo vėlyvojoje slavų prokalbėje ir iš šios išsiskyrus rytų ir vakarų slavams, t. y. ankstyviausiojo skolinimosi metu. Iš to galima spręsti ir apie skirtingus kiekybinius atliepimus slavizmuose. Kad tokia opozicija egzistavo ankstyvojoje slavų prokalbėje, kol vokalizmo sistema buvo simetriška ir veikė kiekybinių opozicijų principas, labai abejoti nėra pagrindo. Tačiau vėliau ši sistema buvo pakeista. Bendriausiais bruožais jos raidą ir rezultatą galima nusakyti B. Panzerio teze: „Senosios kiekybinės opozicijos visur slavuose nyksta virsdamos įvairiomis kokybinėmis opozicijomis“ (P a n z e r 1991, 275)⁶, dar plg. Bielfeldto mintį: „Indoeuropiečių prokalbė skyrė ilguosius ir trumpuosius balsius, t. y. ilgumas arba trumpumas galėjo skirti vienodai skambančių žodžių reikšmę. Toks skirtumas slavuose anksti išnyko. Sen. slavų vokalizmas rodo kiekybės skirtumą, pvz., ь, ъ daug trumpesni negu *a*, *u*; bet slavų prokalbė (*Altslavisch*) jau neturi funkcinio ilgųjų ir trumpųjų skirtumo, kaip lotynų, graikų kalba ir kokį dar turime vokiečių kalboje“ (B i e l f e l d t 1961, 46–47)⁷.

§ 8. Tačiau tokio virtimo chronologija (bent absoliutinė) tarsi ir nėra tokia aiški. Išėities taškas šiam klausimui nagrinėti galėtų būti senosios slavų kalbos (*Altkir-*

⁶ „Die alten Quantitäten schwinden in allen Slavinen durch Umwandlung in werschiedenartige Qualitätsoppositionen“ (P a n z e r 1991, 275).

⁷ „Das Indogermanische unterschied lange und kurze Vokale, d.h., die Länge oder Kürze des Vokals konnte sonst gleichlautende Wörter ihrer Bedeutung nach unterscheiden. Ein derartiger Unterschied ist im Urslavischen f r ü h aufgegeben worden. Auch der altslavische Vokalismus zeigt Quantitätsunterschiede, z.B. sind ь ъ viel kürzer als *a* *o*; aber das Altslav. hat nicht mehr die funktionelle Unterscheidung von Längen und Kürzen wie z.B. das Lateinische und Griechische, und wie wir sie im Deutschen noch haben“ (B i e l f e l d t 1961, 46–47).

§ 10. Kokybės atžvilgiu balsiai *u* (= *y*), *i* (= *и*), *y* (= *ы*) turi tik po vieną atliepiamą tiek kirčiuotoje, tiek nekirčiuotoje pozicijoje: slavų *u* (= *y*) atliepia slavizmą [*u̇*], [*u.*], [*u*], slavų *i* (= *и*), *y* (= *ы*) atliepia slavizmą [*i̇*], [*i.*], [*i*]. Kadangi kokybiškai nevienodi atliepimai dažniausiai priklauso nuo šnektų balsių kokybinių kitimų, tai galima daryti išvadą, kad šnektų balsiai *u*, *i* (bent jau visą skolinimo laiką) kokybiškai nėra kitę nė vienoje pozicijoje. Kiekybės atžvilgiu slavų *u* (= *y*), *i* (= *и*), *y* (= *ы*) atliepia, kaip jau sakyta, skirtingi slavizmų balsiai. Vienuose skoliniuose [*i̇*], [*u̇*] kirčiuotoje pozicijoje ir pusilgiai [*u.*], [*i.*] nekirčiuotoje pozicijoje. Kituose slavizmuose pusilgiai [*u.*], [*i.*] kirčiuotoje pozicijoje ir trumpieji [*u*], [*i*] nekirčiuotoje pozicijoje.

Balsiai *u*, *i* šnektų fonologinėje sistemoje išsiskiria aukščiausiu liežuvio pakilimu ir didžiausiu artikuliacijos uždarumu, – taigi visi jie yra aukštutiniai. Ši analogišką požymį turi ir slavų balsiai *u* (= *y*), *i* (= *и*), *y* (= *ы*), jie taip pat aukštutiniai. Tačiau šis požymis negalėjo nulemti skirtingų kiekybinių atliepimų. Matyt, jis buvo svarbus tik slavų ir šnektų balsiams sutapti. Dar vienas požymis, kuris, atrodo, galėtų turėti didžiausią įtaką skirtingiems kiekybiniam atliepimams, yra ilgumas–trumpumas. Tačiau skirtingų refleksų atsiradimą aiškinti slavų balsių kiekybiniais kiti- mais, kitaip tariant, manyti, kad kol slavų *u* (= *y*), *i* (= *и*), *y* (= *ы*) buvo ilgi, tol ir slavizmuose juos atliepė ilgieji balsiai, o slavų balsiams sutrumpėjus ir slavizmuose juos ėmė atliepti trumpieji balsiai⁹, kaip jau sakyta, nėra pagrindo, nes slavų vokalizmo sistemos kiekybinė raida tokios minties remti negali. Be to, vargu ar visus slavizmus su ilgaisiais [*u̇*], [*i̇*] taip pat galima laikyti labai senais.

Aptariant balsio *a* adaptaciją jau buvo sakyta, kad kiekybiniai slavų balsio kiti- mai kokybiškai skirtingiems refleksams įtakos negalėjo turėti. Tai visiškai supran- tama – juk slavų kalbose slavizmų skolinimo metu ilgumas–trumpumas nebuvo di- ferencinis požymis. Kad kiekybiniai santykiai adaptacijos procese, ypač slavų balsiui išsirenkant koreliatą šnektų sistemoje, neturi lemiamos reikšmės, rodo lenkų kalba, kur kas ilgesnį laiką savo sistemoje išlaikiusi ilguosius balsius negu rytų slavai, bet adaptacijai reikšmės šis faktas neturėjo. Kitaip skoliniai, atėję iš lenkų kalbos, būtų adaptuojami pagal kitas taisykles, tačiau taip nėra.

Nevienodų kiekybinių slavų *a* atliepinių atsiradimą galima motyvuoti kokybiniu ilgojo šnektų **ā* kitimu, t. y. galima manyti, jog kiekybinių adaptacijos taisyklių persiformavimą lėmė kokybinė vokalizmo kaita, tačiau šitaip paaiškinti [*ū̇*] : [*u.*] : [*ú.*] : [*u*] ir [*ĩ̇*] : [*i.*] : [*ĩ.*] : [*i*] opozicijas slavizmuose negalima, nes jokie kokybinio

⁹ K. Būga slavų ilgumą yra akcentavęs, plg.: „...влияние русского языка восходит к тем временам, когда еще гласные *a*, *y*, *и* были долгими“ (B ū g a 1958, 344).

šių balsių kitimo nebuvo. Taigi reikėtų ieškoti kitų priežasčių. Visų pirma svarbus tas faktas, kad ilgumas–trumpumas nėra šnektų balsių [u·], [i·] ir [u], [i] vienintelis ir svarbiausias diferencinis požymis. Šnektose [u·], [i·] nuo [u], [i] skiriasi tuo, kad pirmieji yra įtempti, antrieji – neįtempti. Vadinasi, šių fonemų opoziciją lemia įtempimas (Girdenis 1995, 126–132). Matyt, įtempimas ir buvo svarbiausias požymis, lėmęs skolinių *u, i* patekimą į ilgųjų ar trumpųjų balsių posistemį. Balsiai *u* (= *y*), *i* (= *и*), *y* (= *ы*) artimesni ilgiesiems šnektų [u·], [i·], matyt, buvo iki tol, kol šnektos kirčiuotoje pozicijoje turėjo trumpuosius (t.y. nepailgintus iki pusilgių) balsius. Kitaip tariant, kol šnektose kirčiuotoje pozicijoje trumpieji balsiai buvo nepailginti ir neįtempti, slavų *y, u* labiau priminė ilgieji šnektų [u·], [i·], o nekirčiuotoje pozicijoje slavų balsių koreliatai buvo pusilgiai šnektų [u], [i]. Ne išimtis čia ir slavų „jerų“ adaptacija. Labai trumpus, redukuotus slavų „jerus“ puikiai atitiko trumpi neįtempti šnektų [u], [i]. Ilgainiui, kai kirčiuotoje pozicijoje šnektų trumpieji *u, i* buvo pailginti (iki pusilgių) ir įtempti, slavų balsiai *u* (= *y*), *i* (= *и*), *y* (= *ы*) sudarė koreliaciją su šiais, dabar jau pusilgiais įtemptais balsiais. Nekirčiuotoje pozicijoje su šnektų trumpais neįtemptais *u, i* koreliaciją sudaro šiems artimi nekirčiuoti slavų *u* (= *y*), *i* (= *и*), *y* (= *ы*)¹⁰.

§ 11. Apibendrinti kiekybinę slavizmų adaptaciją galima taip. Kiekybiškai adaptuojant skolinius ryškios dvi tendencijos: vienōs grupės skolinių balsius (šis sluoksnis, be abejo, yra senesnis) linkstama keisti ilgaisiais kirčiuotoje ir pusilgiais nekirčiuotoje pozicijoje. Kiekybinės adaptacijos fonologinis centras yra ilgųjų balsių posistemis, o prie jo derinama nekirčiuota pozicija ir čia balsiai keičiami pusilgiais. Trumpieji ir pusilgiai kirčiuoti balsiai šiuo adaptacijos etapu yra eliminuoti. Tačiau kitoje slavizmų grupėje adaptacijos vaizdas keičiasi. Dabar skolinių balsiai kirčiuotoje pozicijoje jau imami keisti pusilgiais, o nekirčiuotoje pozicijoje – trumpaisiais balsiais. Kiekybinės adaptacijos fonologiniu centru tampa pusilgiai balsiai. Iš adaptacijos eliminuojami ilgieji balsiai.

Turint prieš akis sinchroninę trijų ilgumų sistemą šį adaptacijos taisyklių ir fonologinio adaptacijos centro pasikeitimą būtų galima pavaizduoti taip (žr. 1 lentelę):

¹⁰ Yra keletas slavizmų, kurie šiose šnektose turi kirčiuotus pusilgius [u·], [i·], o žemaičių šnektose – ilguosius [u·], [i·], pvz.: *brū·ds, čū·čala, lū·bī·tę, bī·stras, šrū·bs*. Tačiau tokį nesutapimą nesunku paaiškinti. Greičiausiai šie skoliniai turėtų būti paskolinti jau po žemaičių *u, i > o, e*. Ir štai kodėl: jei žemaičiai būtų turėję trumpuosius *u, i*, tai slavizmų balsiai *u, i* būtų lengvai su jais sutapę. Bet kai *u, i* žemaičiuose jau buvo virtę *o, e*, tada slavizmų balsiams artimiausi pagal artikuliacinius-akustinius požymius buvo ilgieji [u·], [i·], todėl su šiais balsiais ir susidarė koreliacija. Šie skoliniai netiesiogiai gali remti ir slavų balsių *u* (= *y*), *i* (= *и*), *y* (= *ы*) nevienodų kiekybinių atliepimų atsiradimo motyvus. Be to, tai dar vienas netiesioginis įrodymas, kad skolinių adaptacijos procese svarbiausia yra tos kalbės, kuri skolinasi, sistema ir jos raida.

1 lentelė. Fonologinio adaptacijos centro pasikeitimas

Pozicija	Balsiai					
	\bar{V}	V	\check{V}	\bar{V}	V	\check{V}
Kirčiuota	+		-	-	+	
Nekirčiuota		+	-	-		+

Tokią mintį remia ir visa kiekybinė adaptacija, jos raida. Adaptuojant senesniojo sluoksnio skolinius, kai fonologinis adaptacijos centras buvo ilgųjų balsių posistemis, kiekybinių opozicijų santykis šnektose turėjo būti kiek kitoks negu sinchroninėje sistemoje. Tuo metu trijų ilgumų fonologinė sistema, matyt, dar nebuvo galutinai susiformavusi. Opoziciją sudarė tik ilgieji ir trumpieji balsiai – $\bar{V} : \check{V}$, trumpieji kirčiuotoje pozicijoje dar buvo nepakitę – nepailginti, o pusilgiai balsiai sistemoje užėmė ilgųjų fonemų alofonų vietą. Todėl, adaptuojant skolinius kiekybiniu atžvilgiu, balsiai buvo skirstomi taip: kirčiuoti ilgieji ir kirčiuoti trumpieji (nelygu koki slavišką balsį atliepia), nekirčiuotoje pozicijoje – ilgųjų alofonai yra nekirčiuoti pusilgiai. Adaptacijos distribucija atrodė taip (žr. 2 lentelę):

2 lentelė. Adaptacijos distribucija

Kirčiuotoji pozicija	Slavų balsiai								
	<i>i (=и)</i>	<i>y (=ы)</i>	<i>u (=у)</i>	<i>ě</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ь</i>	<i>ѣ</i>
\bar{V}	+	+	+	+	+				
\check{V}						+	+	+	+
V									
Nekirčiuotoji pozicija	<i>i (=и)</i>	<i>y (=ы)</i>	<i>u (=у)</i>	<i>ě</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ь</i>	<i>ѣ</i>
\bar{V}									
\check{V}						+	+	+	+
V	+	+	+	+	+				

§ 12. Ilgainiui trumpųjų balsių posistemyje pradėjo keistis fonemų diferencinių požymių sistemos. Kirčiuoti negaliniai aukšutinio pakilimo balsiai *u*, *i* tapo labiau įtempti ir taip atsiskyrė nuo trumpųjų; žemutinio pakilimo balsiai (*e*), *a* buvo pailginti ir taip pat atsiskyrė nuo trumpųjų. Taip kirčiuotoje pozicijoje susiformavo pusilgių balsių posistemis. Fonologinėje vokalizmo sistemoje pusilgių balsių posistemis ėmė dominuoti, t. y. šių balsių distribucija gerokai išsiplėtė, nes jie tapo galimi ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje. Tuo tarpu trumpųjų ir ypač ilgųjų balsių distribucija pasidarė ribota. Ilgieji balsiai tapo galimi tik vienoje pozicijoje – kirčiuotoje ir prieš trumpą kirčiuotą galūnę. Trumpųjų balsių distribucija buvo kiek platesnė. Susiformavus trijų ilgumų sistemai, pusilgiai balsiai šioje trišalėje opozicijoje tapo labiausiai nežymėtais opozicijos nariais, o ilgieji balsiai – labiausiai žymėtais. Po šių pakeitimų persiformavo adaptacijos taisyklės ir pasikeitė fonologinis adaptacijos centras. Juo tapo pusilgių balsių posistemis, kirčiuotoje pozicijoje slavizmų balsiai buvo imti keisti pusilgiais, nekirčiuotoje – trumpaisiais šnektų balsiais. Adaptacijos distribucija atrodė taip (žr. 3 lentelę):

3 l e n t e l ė. Adaptacijos distribucija

Kirčiuotoji pozicija	Slavų balsiai ¹¹					
	<i>i</i> (=и)	<i>y</i> (=ы)	<i>u</i> (=у)	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
\bar{V}						
\check{V}						
<i>V.</i>	+	+	+	+	+	+
Nekirčiuotoji pozicija	<i>i</i> (=и)	<i>y</i> (=ы)	<i>u</i> (=у)	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
\bar{V}						
\check{V}	+	+	+	+	+	+
<i>V.</i>						

Taip kiekybinės adaptacijos mechanizmas buvo supaprastintas¹².

¹¹ Iš slavų balsių sistemos eliminuoti „jerai“ ir slavų „jatis“, nes aptariamuoju laikotarpiu jie sistemoje jau neegzistavo.

¹² Dabar gali kilti klausimas, ar slavų *a* kiekybinės adaptacijos raida buvo nulemta vien tik šnektų $*\bar{a} \rightarrow \bar{a}$ (žr. § 9). Turint galvoje $[\bar{u}] : [u.] : [\bar{u}.] : [u]$ ir $[\bar{i}] : [i.] : [\bar{i}.] : [i]$ opozicijų slavizmuose susiformavimo motyvus, gal būtų galima manyti, kad toks pat modelis galėjo veikti ir kiekybinius balsio *a* adaptacijos nevie-nodumus; galbūt ir $[\bar{a}] : [a.]$ bei $[\bar{a}.] : [a]$ opozicija susiformavo dėl trumpųjų *a*, *e* pailgėjimo.

§ 13. Iš v a d a s galima pasakyti trumpai.

a) Svarbiausia kiekybinei slavizmų adaptacijai yra šnektų sistema. Kiekybinių adaptacijos taisyklių persiformavo priežastis buvo šnektų vokalizmo sistemos raida – kirčiuotų negalūninių trumpųjų balsių pailgėjimas.

b) Ankstyviausiuju skolinimosi etapu šnektų vokalizmo sistemoje egzistavo ilgųjų ir trumpųjų balsių posistemiai, tarp kurių buvo fonologinė opozicija. Kirčiuoti trumpieji balsiai dar nebuvo pailgėję.

c) Ilgainiui aukštutinio pakilimo trumposios fonemos *u*, *i* kirčiuotoje pozicijoje buvo pailgintos. Pusilgių balsių distribucija išsiplėtė ir atsirado pozicijų, kur ėmė kontrastuoti visų trijų ilgumų balsiai ir taip sudarė fonologinę trijų ilgumų opoziciją.

d) Remiantis kiekybinės adaptacijos distribucija ir raida galima bent apytikriai chronologizuoti trumpųjų *u*, *i* kirčiuotoje pozicijoje pailgėjimą iki pusilgių. Jis neabejotinai turėjo prasidėti po X a. Tiksliau chronologizuoti yra nelengva. Atsižvelgiant į tai, kad slavizmų su pusilgiais [*u*.], [*i*.] nekirčiuotoje pozicijoje yra nedaug (daug mažiau negu su trumpaisiais *u*, *i* nekirčiuotoje pozicijoje), galima atsargiai spėti, kad pailgėjimas galėjo galbūt prasidėti maždaug po XIII a.

ÜBER DIE QUANTITATIVE ENTWICKLUNG DER SLAVISCHEN LEHNWÖRTER

Zusammenfassung

In diesem Artikel wird die quantitative Entwicklung des Vokalismus der slavischen Lehnwörter erörtert. Die wichtigste Grundlage für die quantitative Adaptation der Slavismen ist das phonologische System der litauischen Mundarten.

Die Distribution des Vokalismus der slavischen Lehnwörter erlaubt es anzunehmen, daß in der Frühzeit der Entlehnungen das Vokalsystem Untersysteme der langen und kurzen Vokale enthielt. Die halblangen Vokale, die bereits in unbetonten Silben vorlagen, traten nur als Allophone der langen Vokale auf. Die betonten Kurzvokale wurden weder gedehnt noch waren sie gespannt.

Im Laufe der Zeit wurden die kurzen betonten Vokale der oberen Zungenlage *i*, *u* verlängert. Die Distribution der halblangen Vokale verbreitete sich, und es entstand ein System von Vokalen dreier phonologischer Längen.

Die absolute Chronologie dieser Veränderung genauer festzustellen ist schwierig; die Verlängerung der kurzen betonten Vokale in der Mitte des Wortes bis zur Halblänge muß sich nach dem 10. Jh. vollzogen haben.

LITERATŪRA

- Bielfeldt H. H., 1961, Altslavische Grammatik. Einführung in die slawischen Sprachen, Halle (Saale).
Būga K., 1958, Rinkiniai raštai, I, Vilnius.

- Girdenis A., 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai, Vilnius.
- Jasiūnaitė B., A. Girdenis, 1996, Trys rytų aukštaičių uteniškių fonologiniai ilgumai, – Blt XXXI(2) 181–200.
- Kuraszkiewicz W., 1981, Historische Grammatik der polnischen Sprache. München.
- Mańczak W., 1983, Polska fonetyka i morfologia historyczna, Warszawa.
- Otrębski J., 1932, Wschodniolitewskie narzecze Twereckie, III, w Krakowie.
- Panzer B., 1991, Die slavischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte. Sprachstrukturen und Verwandtschaft (= Heidelberger Publikationen zur Slavistik, A. Linguistische Reihe, 3). Frankfurt am Main etc.
- Rott-Żebrowski T., 1992, Gramatyka historyczna języka białoruskiego, Lublin.
- Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1997, Dėl balsių *a, o, e, ė* kaitos slavizmuose, – LKK XXXVII 196–200.
- Бошковиц Р., 1984, Основы сравнительной грамматики славянских языков: фонетика и словообразование, Москва.
- Хабургаев Г.А., 1974, Старославянский язык, Москва.